

Τιμή, έριδα και επιχειρήσεις

Έως και σήμερα επιβιώνει στην Πετρούπολη ο θρύλος ότι η οικογένεια Βέρδη τιμήθηκε από τον βασιλιά Όθωνα με την παραχώρηση των «Πεύκων Βέρδη» για τα κατορθώματά της στον απελευθερωτικό αγώνα, αν και δεν υπάρχει κανένα σχετικό τεκμήριο. Στον κατάλογο των αξιωματικών και των στρατιωτών που συμμετείχαν στον αγώνα στην Αττική δεν αναφέρεται κανένας Βέρδης (Πίτσιου 1980, σσ. 242-291). Αντ' αυτού ο κατάλογος περιέχει πλήθος ονομάτων από τα οποία μπορεί να συμπεράνει κανείς αλβανική καταγωγή. Τέτοια είναι και η καταγωγή της οικογένειας Βέρδη. Η έντονη συμμετοχή του αρβανιτικού πληθυσμού της Αττικής στον απελευθερωτικό αγώνα, οι παραχωρήσεις εδαφών σε πρώην αγωνιστές και η καταγωγή της οικογένειας συνδέθηκαν από το θρύλο σε μια ομοιογενή ιστορία, στην οποία συρράφθηκε η συνάφεια γης και τιμής. Ποιες είναι, ωστόσο, οι κοινωνικές μορφές οργάνωσης και τα περιεχόμενα που εκφράζονται σε αυτή τη συμβολική συνάφεια; Για να τα κατανοήσουμε, θα πρέπει να αναζητήσουμε τους τόπους προέλευσής τους, που στην περίπτωση της οικογένειας Βέρδη είναι ένα γεωγραφικό διαμέρισμα το οποίο σήμερα χωρίζεται από κρατικά σύνορα σε Ήπειρο (Βορειοδυτική Ελλάδα) και Βόρεια Ήπειρο (Νότια Αλβανία). Παλιότερα, ωστόσο, επρόκειτο για μια ενιαία περιφέρεια με ελληνοαλβανικό πληθυσμό.

Από τον 14ο αιώνα, αλβανοί Ηπειρώτες είχαν μεταναστεύσει στη Βοιωτία και την Αττική³⁷, ιδρύοντας κάποια χωριά τα οποία, ακόμη και κατά τον 19ο αιώνα, δεν είχαν αφομοιωθεί. Οι περιηγητές της Αττικής Pouqueville (1837), Gustav Flaubert (1850), Edmond About (1855), Ludwig Ross (1863) και Karl Krumbacher (1886) περιέγραψαν τα ήθη και τα έθιμά τους.³⁸ Στο πέρασμα των αιώνων, οι Αρβανίτες της Αττικής παρέμειναν όχι μόνο γεωργοί και κτηνοτρόφοι αλλά και πολεμιστές. Δεν έπαυαν να υποκινούν εξεγέρσεις εναντίων των Οθωμανών και των αντιπροσώπων τους στην Αθήνα, όπως το 1696, το 1771 αλλά και το 1821 (Α. Γ. Γέροντα 1984· Δ. Α. Γέροντα 1984). Το σύνθημα για τον απελευθερωτικό

αγώνα του 1821-1829 δεν δόθηκε ωστόσο από τους Αρβανίτες της Αττικής αλλά από την περιοχή καταγωγής τους, όπου κυρίαρχος ήταν ένας από τους μεγαλύτερους περιφερειακούς ηγεμόνες και γαιοκτήμονες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Αλή Πασάς της Ηπείρου ο Τεπελενλής, ο οποίος υπήρξε «πεφωτισμένος δεσπότης».³⁹ Προτού αρχίσει την πολιτική του σταδιοδρομία, υπήρξε μέλος μιας οικογένειας ληστών και εικόζεται ότι κατόρθωσε να συσσωρεύσει την τεράστια ιδιοκτησία του μέσω ληστρικών επιδρομών. Από την άλλη, αυτή ακριβώς η ιδιοκτησία τού έδωσε τη δυνατότητα να ξεσηκωθεί εναντίον των Οθωμανών. Πραγματοποίησε την εξέγερση αυτή με αιτήματα τα οποία έλκουν την καταγωγή τους αφενός από τη Γαλλική Επανάσταση και αφετέρου από το εμπειρικό υπόβαθρο του δικού του κοινωνικού ιστού, η αναφορά του οποίου είναι η γη.

Έτσι, ο Αλή Πασάς αξίωνε ανεξιθρησκεία και χωρισμό εκκλησίας και κράτους. Αν και ο ίδιος μωαμεθανός, είχε γυναίκα χριστιανή, κάτι το οποίο δεν συνιστούσε εξαίρεση στους Αλβανούς, όπως μας πληροφορεί ο Hahn (Hahn 1854, σσ. 17-20, σσ. 35/36). Στο υπόβαθρο αυτής της διαδεδομένης αντιδογματικής συμπεριφοράς, που τώρα συνδεόταν με την πρόσληψη της Γαλλικής Επανάστασης, βρισκόταν η ιστορική εμπειρία ότι τα άκαμπτα θρησκευτικά δόγματα θέτουν σε κίνδυνο την προσωπική γαιοκτησία. Προκειμένου να την προστατεύσουν από την κρατική αυθαιρεσία και τον επιπλέον φόρο που επιβαλλόταν στους χριστιανούς, πολλοί αλβανοί άντρες μετά την οθωμανική κατάκτηση ασπάστηκαν το μωαμεθανισμό, ενώ οι γυναίκες παρέμεναν συχνά χριστιανές (Κόλλια 1985, σ. 249-260).

Μετά την ίδρυση του ελληνικού εθνικού κράτους, η θρησκευτική ανοχή των Αλβανών ερμηνεύτηκε ως αδυναμία ή μάλλον συνεργασία, και οι Αρβανίτες της Ελλάδας αποκλείστηκαν κοινωνικά από τη νέα πολιτική κοινότητα. Το αίτημα του Αλή Πασά για χωρισμό κράτους και εκκλησίας δεν τύγγανε πλέον της προσοχής, το ίδιο όπως και το δεύτερό του αίτημα για μια αυτοκαθοριζόμενη, δημοκρατική κοινωνία. Ούτε σε αυτό το αίτημα μπορεί να παραβλέψει κανείς την επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης, ωστό-

σο και εδώ συναντούμε ένα κοινωνικό υπόβαθρο το οποίο σχετίζεται με τη γαιοκτησία. Αυτό το υπόβαθρο μπορεί να φωτίσει τον τρόπο με τον οποίο συναρτώνται μεταξύ τους το αίτημα του αυτοκαθορισμού, η τιμή, η ληστεία και ο πόλεμος.

Πυρήνας της κοινωνικής οργάνωσης των ελλήνων και αλβανών Ηπειρωτών είναι η κοινωνικά και οικονομικά τμηματοποιημένη οικογενειακή ομάδα, η φάρα, που στα αλβανικά σημαίνει σπόρος ή βλαστός (Κόλλια 1985, σ. 320). Η φάρα διευθύνεται από έναν ή δύο άντρες, οι οποίοι εκλέγονται από συμβούλιο γερόντων. Κάθε φάρα είναι αυτόνομη και ανθίσταται στην όποια περαιτέρω εσωτερική διαφοροποίηση, όπως και στην όποια μεγαλύτερη κοινωνική συνένωση. «Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις (κίνδυνος ξένης επίθεσης κ.λπ.) δημιουργείται ένα είδος συμμαχίας μεταξύ οικογενειακών κοινοτήτων και χωριών, με ένα αντίστοιχο συμβουλευτικό όργανο να αναλαμβάνει τη διεύθυνση. Οι συμμαχίες αυτές είναι όμως πάντοτε προσωρινές. Μόλις ο κίνδυνος παρέλθει, διαλύονται και συνήθως οι πρώην σύμμαχοι ξανασυναντιούνται ως αντίπαλοι» (ό.π., σσ. 230/231). Εκείνο που επιθυμούν να διευρύνουν οι μεμονωμένες οικογένειες στον αγώνα μεταξύ τους αλλά και εναντίον τρίτων είναι από τη μια η υλική βάση της αυτονομίας τους – η γαιοκτησία τους – και από την άλλη η ιδεατή βάση της αυτονομίας τους – η τιμή. Αν η γη, ως βοσκότοπος και καλλιεργήσιμο έδαφος, εξασφαλίζει την οικονομική, η τιμή εξασφαλίζει την κοινωνική αναπαραγωγή και ανεξαρτησία της οικογένειας.

Οι δύο προσδιοριστικοί παράγοντες της τμηματοποιημένης οικογενειακής ύπαρξης είναι αδιαχώριστοι, καθώς διαμορφώνουν μία άμεση ενότητα, στο πλαίσιο της οποίας η γη αναγορεύεται σε κοινωνικό σύμβολο που αξιώνει καθολική εγκυρότητα, καθώς η τιμή μιας οικογένειας πιστοποιείται κατά κύριο λόγο από την ετοιμότητα και την ικανότητά της να υπερασπίζεται και να διευρύνει τη γαιοκτησία της, ενώ η γαιοκτησία με τη σειρά της συμβολίζει και εκπροσωπεί την τιμή της. Με αυτό τον τρόπο, από τη μια η σχέση μεταξύ γης και ιδιοκτήτριας οικογένειας συσφίγγεται σε βαθμό ταύτισης, ενώ από την άλλη οι τμηματοποιημένες οικογένειες αποκτούν θέση σε έναν ιστό αξιών. Η τιμή μπορεί να αναλά-

βει και τις δύο διαμεσολαβητικές λειτουργίες, καθώς η έννοιά της, όπως κι εκείνη της δύναμης, «θέτει εσωτερικότητα και εξωτερικότητα σε μία μοναδική τεταμένη ενότητα» (Gadamer 1986, σ. 209). Ως υποκειμενικό αίσθημα τιμής, συνδέει τα μεμονωμένα μέλη της οικογένειας με τη γη τους, αφού η τιμή δοκιμάζεται και μετριέται με κριτήριο τη διασφάλιση του εδάφους. Ως αξία την οποία συμμερίζονται όλες οι οικογένειες, η τιμή θέτει κάθε οικογένεια σε ένα πλαίσιο σύγκρισης, όπου η γη είναι και πάλι το κέντρο της αξιολόγησης. Τόσο το υποκειμενικό αίσθημα τιμής όσο και η δημόσια τιμή έχουν, συνεπώς, τη γη ως κεντρικό τους αντικείμενο και βάση μέτρησής τους και συμβολίζονται από τη γη σε αμφοότερες τις περιπτώσεις.

Τι σημαίνει άραγε αυτό για τις κοινωνικές σχέσεις; Καθώς το αίσθημα τιμής ενός ατόμου, ή μάλλον μιας οικογένειας, βρίσκεται στο αξιακό πλαίσιο της δημόσιας τιμής, έρχεται αναγκαστικά ολόένα σε σύγκριση με το αίσθημα τιμής των άλλων. Και πέραν τούτου, καθώς στην περίπτωση αυτή η τιμή ούτε απονέμεται αλλά ούτε καθορίζεται με άλλον θεσμικό τρόπο, βρίσκεται κατ' ανάγκη σε μια δύναμει τεταμένη σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον και είναι υποχρεωμένη να παρουσιάζεται *in actu*, να γίνεται αντιληπτή και να επιβάλλεται ξανά και ξανά. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω επιδεικτικών και αγωνιστικών πράξεων. Το αίσθημα τιμής δεν αναλαμβάνει δράση μόνο όταν δέχεται επίθεση, πλήττεται ή προκαλείται η γαιοκτησία κάποιου ή η αμυντική του ικανότητα, αλλά και για να επιδείξει κανείς τον εαυτό του και/ή να πολλαπλασιάσει τη γη του. Η σύγκριση, η υπεράσπιση, η επίδειξη, η επίθεση, η διένεξη και ο πόλεμος παράγουν την κοινωνική και οικονομική δυναμική αυτής της παραδοσιακής κοινωνίας. Η έκρηξη της έριδος, της εσωτερικής διένεξης, που στην τελευταία της φάση διακυμαίνεται και με τη χρήση φυσικής βίας, αποτελεί τη λογική συνέπεια μιας έννοιας της τιμής που έλκει την καταγωγή της από ένα αυτοαναφορικό αίσθημα τιμής σε μια τμηματοποιημένη κοινωνία και αρνείται κοινωνικές διαφοροποιήσεις και συνολικούς κοινωνικούς θεσμούς. Το γεγονός όμως ότι η διένεξη αυτή περιστρέφεται κυρίως γύρω από την υπεράσπιση, την κατάκτηση και

τη διαπραγμάτευση εδαφών και εδαφικών ορίων οφείλεται στο ότι η γη αποτελεί τόσο την οικονομική βάση για κάθε οικογένεια όσο και το σύμβολο για την τιμή της.

Η γη αποτελεί το υλικό και ιδεατό μέσο χάρη στο οποίο επιτυγχάνεται η διαμεσολάβηση των αυτόνομων οικογενειών, τόσο εσωτερικά όσο και μεταξύ τους, ενώ τη διαδικασία της διαμεσολάβησης ρυθμίζουν οι αξίες και οι κανόνες που ορίζουν την τιμή και την αξιοπρεπή συμπεριφορά. Ο οικονομικός και κοινωνικός αυτοπροσδιορισμός, η υπερηφάνεια, η μεγαλοψυχία –όπως επίσης το δικαίωμα αγοραστικής προτεραιότητας των πρώην κατόχων της γης– συνιστούν ορισμένες από αυτές τις αξίες. Κατ' αυτό τον τρόπο, η τιμή αναλαμβάνει ρυθμιστική λειτουργία μέσω της οποίας ασκείται ο αμοιβαίος έλεγχος, διευθετείται η αντιπαράθεση και διαπιστώνεται ολοένα εκ νέου το κοινωνικό γόητρο της κάθε μεμονωμένης οικογένειας. Καθώς όμως η τιμή συμβολίζεται από τη γη, η τελευταία αποτελεί τη γενική αναφορά στην οποία κατευθύνονται οι ρυθμιστικές προσπάθειες και γύρω από την οποία περιστρέφονται οι πράξεις, οι εμπειρίες και οι προσδοκίες των μεμονωμένων οικογενειών. Γι' αυτές, η γη σημαίνει όχι μόνο οικονομικό και κοινωνικό αυτοπροσδιορισμό, οικονομική και κοινωνική ταυτότητα, αλλά και τη δυνατότητα ανάπτυξης στρατηγικών για τη μελλοντική βελτίωση του γοήτρου τους και του επιπέδου ζωής τους.

Έρευνες που έγιναν σε μια αμνοκτηνοτροφική κοινότητα της Ηπείρου (Campbell 1968) έδειξαν ότι αυτή η μορφή κοινωνικής οργάνωσης, που έχει ως μοναδικό θεσμό την οικογένεια, ως αρχή ρύθμισης την τιμή και ως πρωτεύον αντικείμενο και σύμβολο τη γη, εξακολουθεί να υπάρχει στον 20ό αιώνα. Η άρνηση σχηματισμού μεγαλύτερων κοινωνικών οργανισμών, η οποία συνεχιζόταν ως τη δεκαετία του '50, έχει ως αποτέλεσμα την εξάρτηση της οικογένειας από πλήθος μεσαζόντων εμπόρων κατά τη διάθεση των προϊόντων της στην αγορά, καθώς και τη συνεχιζόμενη διευθέτηση των συγκρούσεων μέσω των παλιών μορφών.⁴⁰ Μια έρευνα στην τοπική κοινωνία της δυτικής Κρήτης (Chtouris 1990) καταδεικνύει ότι η περιγραφείσα κοινωνική μορφή δεν διαμορφώθηκε μόνο στην Ήπειρο (Chtouris 1990).

Στηριζόμενοι σε αυτά τα υλικά, μπορούμε τώρα να συγκρίνουμε την έννοια της τιμής που διαμεσολαβείται από τη γη με άλλες. Η συγκεκριμένη έννοια ούτε συνάγεται από το κοινωνικό ζεύγος χορηγού και λήπτη, όπως η φεουδαρχική έννοια της τιμής (Zunkel 1975, σσ. 5-10· Mühlmann/Llaygora 1973, σσ. 52-57), ούτε από την αξιοπρεπή εργασία όπως η αγροτική και αστική έννοια της τιμής στο πλαίσιο των νομοκατεστημένων τάξεων (Standesehre) (Zunkel 1975, σσ. 11-16). Επίσης δεν αποσκοπεί, όπως η έννοια περί τιμής του Διαφωτισμού, στην απόσπασση του αισθήματος τιμής από το κοινωνικό περιβάλλον και δεν διαθέτει ιερή σημασία, όπως η έννοια τιμής των Καβύλων (Bourdieu, 1979). Είναι μάλλον εξαρχής «δημοκρατική», αφού δεν επιτρέπει την υποταγή της οικογένειας σε κανέναν κοινωνικό θεσμό. Λειτουργώντας ως εγγύηση αυτοπροσδιορισμού της οικογένειας και ως αρχή ρύθμισης μεταξύ των οικογενειών, εμποδίζει τη συγκέντρωση ιδιοκτησίας και ισχύος από μία οικογένεια σε βαθμό που θα απειλούσε την αυτονομία των άλλων. Αν ο Πασάς της Ηπείρου μπόρεσε να διαταράξει αυτή την ισορροπία, τούτο οφείλεται προπάντων στην πολιτική εξουσία την οποία του είχε αναθέσει το κεντρικό οθωμανικό κράτος.

Καθώς αυτή η έννοια της τιμής έχει ως στόχο τη διατήρηση του αυτοπροσδιορισμού της μεμονωμένης οικογένειας, που καταρχήν βρίσκεται μεταξύ ίσων ενώ παράλληλα εξαρτάται από το αίσθημα τιμής των μελών της, διαθέτει επίσης ένα στοιχείο εξατομίκευσης, το οποίο τη φέρνει κοντά στην έννοια τιμής του αστικού Διαφωτισμού. Από αυτήν διαφέρει, ωστόσο, στο βαθμό που βρίσκεται μέσα σε ένα κοινωνικό αξιακό πλαίσιο και είναι προσδεδεμένη σε ένα σύμβολο με αξία ζωής και θανάτου, τη γη. Η γη πρέπει βεβαίως να καλλιεργηθεί ή να αξιοποιηθεί ως βοσκότοπος, η τιμή όμως δεν συνίσταται στον όσο το δυνατόν αξιοπρεπή τρόπο εκμετάλλευσης, αλλά στην όσο το δυνατόν επιτυχή υπεράσπιση και διεύρυνσή της. Φαίνεται τώρα πως δεν μας μένει παρά να μεταφράσουμε την αγωνιστική σύγκριση μεταξύ των τμηματοποιημένων οικογενειακών ομάδων στην έννοια του ανταγωνισμού, για να απομονώσουμε ένα μοντέρνο στοιχείο. Σε αυτό εναντιώνεται, όμως, η συμβολική πλευρά της γης. Η λογική της ταυτότητας που

συνδέει τιμή, οικογένεια και γη δεν μπορεί να αποδεσμεύσει την τελευταία, παίζοντας μαζί της οικονομικά παιχνίδια. Καθώς όμως, εν προκειμένω, η αγωνιστική σύγκριση τιμής και γης δεν διαμεσολαβείται από μεγαλύτερους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς, η «αντικατάσταση της αγωνιστικής έριδος από την αστική» (Gesemann, όπως παρατίθεται στο Mühlmann/Llaryora 1973, σ. 112) γίνεται κάπως ευκολότερη. Δεν χρειάζεται να υπερβεί πρώτα ένα πολιτικό φεουδαρχικό σύστημα, αλλά το «μόνο» που χρειάζεται είναι η διάλυση της λειτουργίας που έχει η γη στο πλαίσιο της λογικής της ταυτότητας, δηλαδή η απο-συμβολοποίησή της. Το ότι δεν πρόκειται για αυτόματη εξελικτική διαδικασία η οποία λαμβάνει χώρα παντού, έχει καταδειχθεί από τον Campbell για την περίπτωση των αμνοκτηνοτροφικών οικογενειών της Ηπείρου. Πρόκειται όμως για διαδικασία η οποία σε άμεση επαφή με την πόλη είναι πάρα πολύ πιθανό να λάβει χώρα, μεταμορφώνοντας την παραδοσιακή ενότητα τιμής και γης. Αυτή την αστική διαδικασία μετασχηματισμού θα παρακολουθήσουμε τώρα μέσα από το παράδειγμα της οικογένειας Βέρδη.

Θα πρέπει να υπήρξε μια χρονική στιγμή κατά την οποία αυτή η οικογένεια βροσών από την Αλβανία εγκαταστάθηκε στο χωριό Λιάτανη στη Νότια Βοιωτία και μετέτρεψε την πλαγιά του αττικού όρους Αιγάλεω σε χειμερινό βοσκότοπο. Έχουμε ήδη αναφέρει τα πρώτα τεκμήρια για τα «Πεύκα Βέρδη», όπως επίσης την ιστορία της πώλησης μέχρι το θάνατο του δικηγόρου Ζωντανού. Η αιτία της πώλησης είναι όμως η διαθήκη της Καλομοίρας Βέρδη, όπου τα 1.000 στρέμματα της γαιοκτησίας διανέμονται κατά τον ακόλουθο τρόπο: 100 στρέμματα λαμβάνει ο γιος της Θεόδωρος, 10 στρέμματα η κόρη Παναγιώτα, ενώ την «υπόλοιπη» ιδιοκτησία κληροδοτεί στο γιο της Παναγιώτη.⁴¹ Το 1885 η Καλομοίρα Βέρδη πεθαίνει και δύο χρόνια αργότερα ο βασικός κληρονόμος πουλά 890 στρέμματα στον υπουργικό υπάλληλο Αναστασόπουλο, διατηρώντας το δικαίωμα χρήσης του βοσκότοπου για μία ακόμη χρονιά. Αργότερα, ο δημόσιος υπάλληλος θα αναφέρει στην εφημερίδα «Ακρόπολις» ότι η πώληση σε αυτόν πραγματοποιήθηκε εξαιτίας οικογενειακών διενέξεων («Ακρόπολις», 24/10/1889).

Προφανώς, εκείνο που οδήγησε σε διενέξεις μεταξύ των αδελφών ήταν η άνιση διανομή της γης, και αυτός θα πρέπει να θεωρηθεί κι ο λόγος για τον οποίο οι αδερφοί δεν σχημάτισαν μια φάρα, καθώς η μεγάλη ιδιοκτησιακή διαφορά θα επέφερε κατ' ανάγκη μια εσωτερική ιεράρχηση που είναι ασύμβατη με την έννοια της τιμής η οποία αποβλέπει στην ισότητα.

Προκειμένου να αποφύγει την ενδοοικογενειακή έριδα και τις καταστροφικές της συνέπειες, ο κληρονόμος αποφασίζει λοιπόν να πουλήσει. Τα βίαια γεγονότα τώρα πολλαπλασιάζονται, όχι παρόλο που, μα ακριβώς διότι η οικογενειακή και κοινωνική ολοκλήρωση επιτυγχάνεται μέσω της γης. Μολονότι ο Παναγιώτης Βέρδης έχει ήδη πουλήσει τη γη του, δολοφονεί ένα βοσκό τον οποίο υποψιάζεται για καταπάτηση των βοσκοτόπων «του», ενώ ο αδερφός του Θεόδωρος σκοτώνει έναν από τους άντρες του γαμπρού του, Κωνσταντίνου Φιλίππου, ο οποίος εγείρει απέναντί του εδαφικές αξιώσεις, καθότι θεωρεί τον κλήρο της γυναίκας του πολύ μικρό. Και οι δύο άντρες καταδικάζονται για φόνο σε μεγάλες ποινές φυλάκισης και αποζημιώσεις. Δικηγόρος του Θεόδωρου Βέρδη είναι ο Γεώργιος Ζωντανός, που λίγο αργότερα θα γίνει και ανταγωνιστής στην απόπειρα επανεξαγοράς των «Πεύκων Βέρδη» την οποία αναλαμβάνει η σύζυγος του Θεόδωρου, Βασιλική. Δική της κόρη είναι η Χαρίκλεια, που θα αυτοκατηγορηθεί για φόνο λόγω θιγείσας τιμής. Οι άντρες δεν μπορούν πλέον να υπερασπιστούν, δηλαδή να ανακτήσουν τη γη, άρα την τιμή τους, κι έτσι οι γυναίκες αναλαμβάνουν αυτό το καθήκον.

Η κατάσταση της οικογένειας του Θεόδωρου Βέρδη καθιστά σαφές ότι η απώλεια του μεγαλύτερου τμήματος της οικογενειακής ιδιοκτησίας δεν προκαλεί μόνο ένα κύμα βίας αλλά συμβαδίζει με την κατάρρευση του κοινωνικού γοήτρου, της οικονομικής κατάστασης και τον κίνδυνο απώλειας της αυτονομίας που αναλαμβάνει η οικογένεια. Κι αυτό διότι η γυναίκα και η κόρη του αναγκάζονται να πουληθούν ως εργάτριες γης στα χωράφια του γειτονικού χωριού Νέα Λιόσια και περιέρχονται σε υπηρετική σχέση προς τον νέο ιδιοκτήτη των «Πεύκων Βέρδη». Δεν είναι

τόσο η φτώχεια —διότι οικονομικά εύρωστη δεν ήταν η οικογένεια Βέρδη ούτε πριν— όσο είναι η εξάρτηση που ακολουθεί την απώλεια της μεγάλης οικογενειακής ιδιοκτησίας. Τα 100 στρέμματα που βρίσκονται στη διάθεση της οικογένειας του Θεόδωρου Βέρδη μπορούν μεν να εγγυηθούν τη συντήρηση των μελών της, ωστόσο δεν παρέχουν πλέον περιθώρια ασφαλείας, αυτοπροσδιορισμό και ανοιχτές προοπτικές. Ούτε οι αποζημιώσεις που επέβαλε το δικαστήριο ούτε ο δικηγόρος μπορούν να πληρωθούν, ενώ δεν είναι εφικτή ούτε η ανάπτυξη νέων στρατηγικών ζωής. Ο δικηγόρος εκμεταλλεύτηκε αυτή την κατάσταση κρίσης προς όφελός του, επιδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο επίσης τη δύναμη της νέας κοινωνικής πραγματικότητας. Αν προηγουμένως εμφανιζόταν για την οικογένεια Βέρδη ως προστάτης, που διαμεσολαβεί ανάμεσα σε αυτήν, την κρατική εξουσία και τα δικαστήρια, τώρα θα πρέπει να φαινόταν στην οικογένεια ως εξωτερική εχθρική δύναμη. Χρησιμοποιώντας την κοινωνική του θέση χάριν των προσωπικών εδαφικών του συμφερόντων, επισφράγισε την απώλεια των «Πεύκων Βέρδη», τη διαδικασία διάλυσης της οικογένειας και το τέλος της αυτονομίας της.

Μπορούμε να κατανοήσουμε την πώληση της γης του Παναγιώτη Βέρδη ως προσπάθεια να αποφευχθεί η συχνά καταστροφικά εξελισσόμενη διένεξη εντός μιας οικογένειας· θα πρέπει, ωστόσο, ταυτόχρονα να διαπιστώσουμε πόσο λίγο στην πραγματικότητα ο άνθρωπος αυτός προχώρησε όντως στην πώληση. Μπορούμε να δούμε στο πρόσωπο του «προστάτη-δικηγόρου» μια προσπάθεια άμυνας έναντι των παρεμβάσεων των κρατικών θεσμών στις προσωπικές υποθέσεις, και οφείλουμε να παρατηρήσουμε τον τρόπο με τον οποίο το ίδιο πρόσωπο αναδεικνύεται ξαφνικά ως εκπρόσωπος των νέων συνθηκών. Στην προσπάθεια επανεξαγοράς που κατέβαλε η Βασιλική Βέρδη μπορούμε να αναγνωρίσουμε ότι η οικογένεια επιθυμεί να ξαναπάρει στα χέρια της τη γαιοκτησία της μέσα από ειρηνικές, γενικώς αναγνωρισμένες οδούς, ταυτόχρονα όμως είμαστε υποχρεωμένοι να διαπιστώσουμε τα όρια αντοχής των κανόνων του βιοκόσμου της. Τα όρια αυτά υπερβαίνονται τουλάχιστον τη στιγμή κατά την οποία το παραδοσιακό

δικαίωμα αγοραστικής προτεραιότητας της παλιάς ιδιοκτήτριας οικογένειας τυγχάνει περιφρόνησης.

Ο αυτοπροσδιορισμός, η στρατηγικά εννοούμενη ασφάλεια, η προσωπική και η κοινωνική ταυτότητα αποτελούν περιεχόμενα που συμβολίζονται τόσο από τη γη όσο και από την παρθενική τιμή της γυναίκας. Με αυτό το δεδομένο, το κίνητρο του φόνου που δήλωσε η Χαρίκλεια Βέρδη μπορεί να συσχετιστεί τόσο με την παρθενική τιμή όσο και την τιμή που προσδιορίζεται από τη γη. Το 1889, και οι δύο αυτές τιμές είχαν για μια στιγμή αποκατασταθεί. Τη στιγμή εκείνη η ύπαιθρος υπέδειξε στην πόλη τα όριά της, χρησιμοποιώντας τα παλιά της μέσα του αγώνα. Η ύπαιθρος θα μάθει ωστόσο να εφαρμόζει νέες μεθόδους και, φυσικά, σε εκείνο τον τομέα που την ενδιαφέρει περισσότερο, τη γη. Θα χαλαρώσει την ενότητα μεταξύ του Είναι και της κατοχής γης, θα αποσυμβολοποιήσει τη γη, προσδίδοντάς της κατ' αυτό τον τρόπο κινητικότητα. Θα οικειοποιηθεί τις νομικές μεθόδους, τις πολιτικές σχέσεις και τους οικονομικούς νόμους που ανέπτυξαν οι άνθρωποι της πόλης σε σχέση με τη γη, συνεχίζοντας να επιδιώκει το διαφέρον της για αυτονομία και ασφάλεια μέσω καταπάτησης γαιών και κερδοσκοπίας. Είναι σε θέση να κάνει κάτι τέτοιο με επιτυχία, καθώς οι κάτοικοι της πόλης δεν έχουν παραιτηθεί ακόμη από τη γη ως αντικείμενο οικονομικής και κοινωνικής εξασφάλισης και ως μέσο πολιτικής ισχύος και καθώς παράλληλα η πόλη συνεχίζει να επεκτείνεται. Τούτο όμως είναι δυνατό μόνο εφόσον κάποιος μετασχηματίζει την αγροτική σε αστική γη. Μέσα από το παράδειγμα της οικογένειας Βέρδη μπορούμε να συνεχίσουμε και να εξετάσουμε τα βήματα με τα οποία εξελίσσεται κατά κανόνα αυτός ο εδαφικός μετασχηματισμός.

Νέες μέθοδοι στον αγώνα για τη γη: η δημιουργία του αθηναϊκού οικοπέδου

Το 1889, οι ελπίδες για ανάκτηση του μεγάλου κτήματος έμοιαζαν καταρρακωμένες. Ο Παναγιώτης και ο Θεόδωρος Βέρδης βρίσκονταν στη φυλακή, η Χαρίκλεια Βέρδη είχε μόλις καταδικαστεί σε